

УДК: 81-22 (575.2) (04)
DOI 10.53473/16946324_2024_3/1

Кожобекова Гүлбүбү Сагынбековна,
“Мамлекеттик жана чет тилдер” кафедрасынын
ага окутуучусу,
ОИӨК “Кыргызстан эл аралык университети”
Дуйшенова Гульнара Эшмухамедовна,
“Мамлекеттик жана чет тилдер” кафедрасынын ага окутуучусу,
ОИӨК “Кыргызстан Эл аралык университети”
Намазова Атыркуль Насирдиновна,
“Мамлекеттик жана чет тилдер” кафедрасынын ага окутуучусу,
ОИӨК “Кыргызстан эл аралык университети”

Кожобекова Гулбубу Сагынбековна,
Старший преподаватель кафедры
“Государственного и иностранных языков”
УНПК “Международный университет Кыргызстана”

Намазова Атыркуль Насирдиновна,
Старший преподаватель кафедры
“Государственного и иностранных языков”
УНПК “Международный университет Кыргызстана”

Дуйшенова Гульнара Эшмухамедовна,
Старший преподаватель кафедры
“Государственного и иностранных языков”
УНПК “Международный университет Кыргызстана”

Kojobekova Gulbubu Sagynbekovna,
Senior Lecturer, Department of the State and English languages
ERPC “International University of Kyrgyzstan”
Тел.: + 996 772 487 045
E-mail: kojobekovagulbu@gmail.com

Duishenova Gulnara Eshmuhamedovna,
Senior Lecturer, Department of the State and English languages
ERPC “International University of Kyrgyzstan”
Duishenovagulya@gmail.com

Namazova Atyrkul Nasirdinovna,
Senior Lecturer, Department of the State and English languages
ERPC “International University of Kyrgyzstan”
E-mail: atykulnamazova80@gmail.com

ОКУМУШТУУЛАРДЫН КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ ЖАНА ЭСКЕРҮҮЛӨРҮ

Аннотация: Макалада окумуштуулардын Касым Тыныстанов жөнүндөгү изилдөөлөрү, анын кыргыз тил илимине кошкон салымы, илимий жана саясий ишмердүүлүгү боюнча көз ка-

раштары камтылган. Кыргыз алфавитинин, кыргыз тил илиминин калыптанышы түздөн-түз Касым Тыныстанов менен байланыштуу экендиги так көрсөтүлөт. Адабият жана маданият тармагына да кошкон салымы, кыргыз тилин ошол мезгилдеги зарылдыкка ылайык латын, орус алфавитине өткөрүү аракеттери жөнүндө сөз болот.

Ачкыч сөздөр: кыргыз тил илими, кыргыз алфавити, илимий ишмердүүлүк, котормочу, араб алфавити, латын алфавити, илимий изилдөө, изилдөө иштери, лингвистикалык көз караштар, фонетика.

Аннотация: В статье включены исследования ученых о Касым Тыныстанове, его вклад в кыргызское языкознание, взгляды в научной и политической деятельности. Прямо указывается связь Касым Тыныстанова в формировании кыргызского алфавита и кыргызского языкознания. Идёт речь о вкладе в развитие кыргызского языка и культуры, об усилиях по переводу кыргызского языка на латинский и русский алфавиты в соответствии с потребностями того времени.

Ключевые слова: кыргызская лингвистика, кыргызский алфавит, научная деятельность, переводчик, арабский алфавит, латинский алфавит, научные исследования, исследования, лингвистические взгляды, фонетика.

Annotation: The article includes research by scientists on Kasym Tynystanov, his contribution to Kyrgyz linguistics, views in scientific and political activities. The connection of Kasym Tynystanov in the formation of the Kyrgyz alphabet and Kyrgyz linguistics is directly indicated. It is about the contribution to the development of the Kyrgyz language and culture, about efforts to translate the Kyrgyz language into Latin and Russian alphabets in accordance with the needs of that time.

Key words: kyrgyz linguistics, kyrgyz alphabet, scientific activity, translator, arabic alphabet, latin alphabet, scientific research, research, linguistic views, phonetics.

Кыргыз тил илиминин калыптануу башатында негизги ролду ойногон Касым Тыныстановдун нормативдик грамматикаларын, окуу китептеринде кыргыз тилинин грамматикалык маселелеринин аныкталышын жана алардын чечмеленишин териштирип, окумуштуунун лингвистикалык жалпы көз караштары боюнча биринчи жолу атайын илимий иликтөөгө алган илимпоз А.Абдыкалыкова К.Тыныстановдун илимий ишмердүүлүгү тууралуу жогорку деңгээлде иликтөө жүргүзгөн. Мындан сырткары Касым Тыныстановдун өмүрү, чыгармачылыгы, илимий ишмердүүлүгү, саясий ишмердүүлүгү, кыргыз адабиятындагы орду тууралуу иликтөө жүргүзгөн бир топ илимпоздор бар. 1920-1950-жылдардагы кыргыз тил илиминин калыптанышын жана өнүгүшүн изилдөөдө Касым Тыныстановдун кыргыз тил илиминин калыптануу жана өнүгүү процессине кошкон салымын аныктоо — эң биринчи пландагы маселе болуп саналат. Бул маселени чечүү үчүн сөзсүз түрдө Касым Тыныстанов тууралуу иликтөө жүргүзгөн илимпоздордун илимий эмгектерин изилдеп, талдоого алуу менен окумуштуунун кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө кошкон салымын ар тараптуу иликтөө илимий макаланын негизги максатына кирет.

Жалпысынан алганда, Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болушу менен көптөгөн илимдердин катарында кыргыз тил илимине да жол ачылып, тагыраак айтканда өзүнчө илимий тармак катары тарыхын изилдөө иштеринин колго алынышына мүмкүнчүлүктөр пайда болду. Илимий-чыгармачылык ишмердүүлүк аркылуу алгачкы илимий иликтөөгө алган илимпоз катары А.Абдыкалыкова К.Тыныстановдун окуулуктарынын илимий багытын ачып берүү үчүн окумуштуунун лингвистикалык көз караштарына таянган, ошону менен катар жалпы түркологиялык масштабдагы илимий теориялык жоболорун ачып берген. Изилдөө көбүнесе Касым Тыныстановдун фонетика жана морфология тармагындагы эмгектеринин негизинде жүргүзүлгөн. Касым Тыныстановдун түзгөн грамматикасынын структурасы орус окумуштуулары Бодуэн де Куртене, Ф.Фортунатов, А.Шахматов, А.Пешковский, Л.Щербанын эмгектеринин негизинде түзүлгөндүгүн А.Абдыкалыкова ырастайт. Мындан сырткары К.Тыныстанов түрк окумуштууларынын да эмгектерине таянган. Мисалы: В.А.Гордлевский,

А.Н.Самойлович, Катанов, Чобан-Заде, Г.Шараф, С.А.Маловдордун эмгектери кыргыз грамматикасынын жаралуусуна негиз болгон.

Илимде белгилүү болгондой казак окумуштууларынын эмгектери да К.Тыныстановдун ар кандай окуулуктарды жаратуусуна өбөлгө болгон. Жогоруда белгиленген көз караштар А.Абдыкалыкованын изилдөөсүндөгү өзөктүү проблемалардын негизин түзөт. Мындан сырткары илимий изилдөөчү К.Тыныстановдун кыргыз грамматикасы жаңыдан калыптанган мезгилдеги тыбыштардын түзүлүш схемасын сунуш кылат. Бирок, К.Тыныстановдун ошол мезгилдеги тыбыштарды бөлүштүрүүсү менен азыркы мезгилдеги тыбыштардын бөлүнүшүнөн бир топ айырмачылыктар бар. Бул боюнча А.Абдыкалыкова жеткиликтүү деңгээлде мисалдарды келтирүү аркылуу түшүндүрүп берген. Окумуштуунун илимде жаңы “морфонология” терминин киргизүү аркылуу кыргыз грамматикасындагы морфология жана фонетика бөлүмдөрүн түзүп чыгып, структуралык түзүлүштөрүн аныктоо аркылуу жаңы эрежелерди белгилегендиги К.Тыныстановдун өзгөчөлүгү деп айтууга болот.

Илимий изилдөөчү А.Абдыкалыкова К.Тыныстановдун жарыкка чыккан фонетика, морфология бөлүмдөрү боюнча эмгектерине илимий талдоо жүргүзсө, илимий изилдөөчү М.Кошуева К.Тыныстановдун жарыкка чыкпай калган архивдик материалдары боюнча термин жасоо, орфография, орфоэпия илими багытында иштеген эмгектерин талдоого алган. Кайсы гана илим изилдөөчү Касым Тыныстановдун эмгектерин изилдебесин, сөзсүз түрдө анын илимий ишмердүүлүгүн Октябрь революциясына байланыштуу карайт. Илимий изилдөөчү М.Кошуева К.Тыныстановдун түзгөн “Сөздүгүн” илимий жактан талдоого алуу менен окумуштуунун сөздүк түзүүдөгү бир катар артыкчылыктарын белгилеп өткөн. Албетте, мындай жетишкендиктер өз кезегинде К.Тыныстановдун такшалган лексиколог, лексикограф жана стилист экендигин айгинелейт. Бирок, ошентсе да “Сөздүк” аягына чыкпай калган архивдик материалдардын катарына кирет.

Мындан сырткары, Касым Тыныстановдун бир гана лексикограф, терминолог, окуу китептерин алгачкы түзүүчү усулчу катары гана эмес, ал кыргыз тил илиминин бардык салааларына бирдей эмгек жасаган универсалдуу илимпоз экендиги белгилүү. Ал эми кыргыз адабиятындагы, маданиятындагы, саясий ишмердүүлүктөгү эмгектери — өзүнчө илимий изилдөөнү талап кылган маселе, тил саясаты, котормонун теориясы жана практикасы, бүгүнкү күндүн тили менен айтканда тил илиминин прикладдык маселелери боюнча жазган эмгектери архивдик баалуулук болуп сакталып турат. Албетте, алардын илимий баалуулугун көрсөтүп, заманбап кыргыз тилинде жогорку деңгээлде пайдалануу — учурдун актуалдуу талабы катары саналат. Кыргыз тил илиминин жаралышы жана анын пайдубалынын түптөлүшү улуттук маданий курулушка өлчөөсүз эмгек өтөп, эбегейсиз салымын кошкон жана каргашалуу жылдарда бейкүнөө курмандыкка чалынган алгачкы агартуучуларыбыз Ишенаалы Арабай уулу жана Касым Тыныстан уулунун аттары менен тыгыз байланыштуу [6, 3].

К.Тыныстановдун “О программе по кирг.языку для начальной школы” (№ 60 инв.), “Аптурларды жана котормочуларды даярдоо семинары үчүн кыргыз тилинин программасы” (№ 75 инв.), “Особое мнение тов. Тыныстанова” (№ 61 инв.), “С кратким отчетом сектора кирг. языка и литературы КНИИКСа за 1933г. (1-3-стр.). Тыныстанов” (№ 67 инв.), “Родной язык- могучий рычаг культурно-политического подъема” (№ 66 инв.), “Тезисы по докладу Кир. Научно-исследов.Института культ.строит. на конференции Академии Наук” (№ 69 инв.), “Об основных недостатках в проекте кир.орфографии” (№ 71 инв.), “Десять лет борьбы за новый алфавит в Киргизии” (Сжатый исторический очерк) (№ 73 инв.) деп аталган эмгектерине гана М.Кошуева илимий талдоо жүргүзгөн [2, 129].

Окумуштуунун жогоруда аты аталган эмгектери расмий түрдө жарыяланбаганы менен, заманбап кыргыз тил илиминин башаты катары кызмат кылып, 70-80-жылдардагы жаралган илимий эмгектер үчүн зор материал катары колдонулгандыгы кыргыз тилинин тарыхынан улам белгилүү.

К.Тыныстанов жөнүндө кандай гана илимпоз эскербесин, окумуштуунун көп кырдуу инсан болгондугун ар кандай далилдерди келтирүү менен айгинелейт. Ошондой илимпоздордун бири Сымбат Максүтова “Касым Тыныстанов алгачкы алфавит түзүүчү жана котормочу”

аттуу макаласында Касым Тыныстановдун илимий ишмердүүлүгү тууралуу мындай дейт: “Алгачкы кыргыз жазма адабиятына негиз салуучулардын бири, акын-жазуучу, драматург, кыргыз алфавитин түзгөн тилчи-окумуштуу, Кыргыз АССРинин эл агартуу комиссары, кыргыз-маданият курулуш институтунун директору, кыргыздын туңгуч кызыл профессору К.Тыныстанов өзүнүн 37 жылдык кыска, бирок нуска өмүрүндө кыргыз эли үчүн эбегейсиз эмгектерди жаратып кеткен. Анын эмгектери адабиятта, илимий иште (кыргыз тилинин алиппесин, алфавитин түзүүдө, окуучулар, студенттер, окутуучулар үчүн окуу китептерин, терминдерди иштеп чыгууда), котормодо (орус ырларын кыргызчага которушу, “Манасты” орусчага которушу), педагогикалык жана коомдук иштерде ачык-айкын көрүнгөн [1, 133].

С.Максимова К.Тыныстанов жөнүндөгү мындай илимий баа берүүсүн макаласында терең чечмелеп берүү менен түшүндүргөн. Тагыраак айтканда, К.Тыныстановдун ошол кездеги кат-сабаты, билими жетишээрлик деңгээлде болбогон кыргыз элинин келечеги үчүн жан үрөп иштегенин ар кандай фактылар аркылуу далилдейт. Башкача айтканда, кыргыз алфавити 1941-жылы кириллицага (орус алфавитине) өтүп турукташканга чейинки мезгил бир топ кыйынчылыктар менен коштолуп, 1924-жылдан 1936-жылдарга чейинки өткөн ар кандай конференцияларда өзүнүн илимий докладдарында араб, латын алфавитиндеги ар кандай кемчиликтерди жүйөөлүү себептер менен түшүндүрүп, коомдун талабына жараша алфавитке өтүү зарылдыгын белгилеп турган.

С.Максимова белгилүү тарыхчы Бартольддун кыргыздар жөнүндөгү тарыхый китебинин жазылуусуна бирден-бир себепкер К.Тыныстанов болгондугун баса белгилейт. Кыргыз тилинин, алфавитинин калыптанышына гана салым кошпостон, адабият ааламындагы эбегейсиз зор эмгегин да “Манас” эпосун которгон котормочу экендигин тастыктайт.

Бүгүнкү күндө колдонулуп жаткан кыргыз тил илиминдеги бир топ терминдерди К.Тыныстанов киргизгенин кыргыз тил илиминин калыптанышына кызыккан ар бир окумуштуу, илимпоз, жаш илим изилдөөчүлөр билишет. Бир топ таланттын ээси болгонуна карабай, К.Тыныстановдун күнү-түнү жандалбастан, кыргыз элинин, кыргыз тилинин келечеги үчүн иштеп, көбүнесе эмгектерин кыргыз тил тармагына арнагандыгы тууралуу С.Максимова мындай дейт: “Анын толук акын болуп тарыхта өз ордун таппай калышына көптөгөн мүчүлүштөр себепкер болгон. Ошол учурдагы элдин сабатсыздыгы, өзүнчө Автономиялуу республика болгон учурдагы абал К.Тыныстановду алдыңкы интеллигент, тил билген, көз карашы терең адам катары тагдыр аны илимге, билимге, коомдук иштерге тарткан” [1, 135]. Мындан сыткары Касым Тыныстановдун илимий жана саясий ишмердүүлүгү да окумуштуунун чыныгы патриот экендигин ырастайт.

Касым Тыныстановдун зор ишмердүүлүктөрү тууралуу А.Эркебаев минтип эскерет: “К.Тыныстанов бардык жерде бүткүл талантын, болгон илим-билимин жаңы заманга, жаңы бийликке, өзү акыл-эстүүлүк менен тандап кирген партиясына, акыры келип, бир боор элине, башка элдердин достугуна кызмат кылууга жумшаган” [5, 5-9-беттер].

Окумуштуунун универсалдуулугун ачып берүү максатында К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин окутуучусу Н.Р.Акматов “Касым Тыныстанов — универсал талант” аттуу макаласында акындын ар тараптуулугун төмөнкүдөй бөлүштүрөт:

1. К.Тыныстанов-тилчи, окумуштуу, түрколог
2. К.Тыныстанов-педагог, иш билги, жетекчи
3. Касым-коомдук, мамлекеттик ишмер, саясатчы
4. Касым-журналист
5. Касым-адабиятчы, акын, жазуучу, драматург жана котормочу.

К.Тыныстановдун өмүрү, чыгармачылыгы, маданий, саясий, илимий ишмердүүлүгү боюнча терең изилдеп, 1920-жылдан 1938-жылдарга чейинки аткарган коомдук иштерин терең анализдеп чыккан Ч.Жаныбеков “Касым Тыныстанов уулу” аттуу китебинде минтип эскерет: “Касымдын оболу элине калтырган көөнөргүс маданий мурасын туура түшүнгөн жана жогору баалаган өкүлдөрү көрүнүктүү окумуштуу тилчи жана адабиятчылар академик Б.Юнусалиев баш болгон Б.Керимжанова, К.Дыйканов, Ш.Уметалиевалар ж.б. тобу мезгилдүү басма сөздөрдүн беттеринде, кыргыз элинин биринчи профессору (филология

илиминин доктору) К.Тыныстанов кыргыздын латиндешкен жаңы алфавитин түзгөнү, кыргыз тилинин грамматикасынын теориясын жана терминдер системасын түптөгөнү, мектептин грамматикасы бойунча биринчи окуулуктарды жана алгачкы хрестоматиялардын үлгүлөрүн түзүп калтырганы, грамматиканын теориясын терең изилдөөнүн негизинде рационалдык орфографияны жана пунктуацияны түзүп, кыргыздын жазма адабийатын негиздегени ж.б. айтылган” [7, 31]. Мындан сырткары окумуштуунун универсалдуулугун, тагыраак айтканда эл агартуу жетекчиси, кыргыз маданиятын куруучу, кыргыз тилинин грамматикасын негиздөөчү, кыргыз адабий тилди түзүүчү катары жараткан бир топ эмгектерин баяндоо аркылуу жазып көрсөтүп, Касым Тыныстанов боюнча илимий изилдөө жүргүзүүгө толук негиз бар экендигин аныктаган.

Кыргыз элинин чыгаан коомдук ишмери, филолог, окумуштуу К.Тыныстановдун өмүр-чыгармачылыгын, иштеп чыккан окуу китептерин изилдөөгө алып, эл арасына кеңири жайылтууга бир топ окумуштуулар аракет жасашкан. Негизинен, К.Тыныстановдун кыргыз тил илиминдеги ачылыштары архивдик баалуулук катары КР Улуттук кол жазмалар фондунда сакталып турат [3, 69].

К.Тыныстановдун кыргыз тил илиминдеги грамматикалык материалдары боюнча изилдөө иштерин жүргүзгөн А.Абдыкалыкова окумуштуунун кыргыз тил илиминин калыптанышындагы ордун төмөнкүдөй белгилейт: “Жыйынтыктап айтканда, бул окуу китептеринде профессор К.Тыныстанов кыргыз тилинин грамматикасын, анын ичинде морфологиясын, негизинен, негиздеп берген. Андан кийинки тилчи окумуштууларыбыз бүгүнкү күнгө чейин канчалаган курстук, дипломдук иштер, кандидаттык, докторлук диссертациялар жакталбасын, монографиялар, эмгектер жазылбасын, баары “Кызыл” профессор” К.Тыныстановдун жазган окуу китептерин негиз кылып алышат [4, 154].

Жыйынтыктап айтканда, К.Тыныстановдун кыргыз тил илиминин бардык бөлүмдөрүнө кошкон салымын, адабияттагы ордун, коомдук-саясий ишмердүүлүктөрүн ар тараптан кеңири ачып берген бир топ илимпоздордун жогоруда берилген маалыматтары окумуштуу жөнүндө эскерилген баалуу изилдөөлөрдүн катарын толуктап, оригиналдуу эмгек катары эсептелээри анык. Окумуштуулардын Касым Тыныстанов боюнча изилдөөлөрү жана эскерүүлөрү бул илимий макалада кыскартылган вариантта берилди, мындан башка да бир топ окумуштуулардын кыргыздын алгачкы агартуучусу жөнүндө эскерүүлөрү тууралуу кеңири изилдөө чоң эмгекти талап кылаары шексиз.

АДАБИЯТТАР:

1. “Известия ВУЗов Кыргызстана” журналы, №10 саны, 2008-ж.
2. М.Кошуева “Касым Тыныстанов – кыргыз тил илиминин негиз салуучусу”. Ош-2006
3. Кожобекова Г.С. Касым Тыныстанов-кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү / Г.С. Кожобекова
// КЭАУнун ОИӨКнын Жарчысы №1, 2019-ж., № 38 саны 66-69-беттер
4. Кожобекова Г.С. Кыргыз тил илиминин калыптанышындагы К.Тыныстановдун орду / Г.С. Кожобекова // Илим жана инновациялык технологиялар, №3 (28), 2023-ж. 149-154-беттер
5. КР БМА Ф.№2869, Т.№1, К.№72
6. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЖАЗМА ГРАММАТИКАСЫ, АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ.
-Б.: «Аврасия Пресс», 2015
7. Ч. Жаныбеков Касым Тыныстанов уулу-маданий курулуш жолбашчысы.
Б.:”Бийиктик”, 2006. -332 б.